

**Михайло Драгоманов і Дмитро Донцов – антиподи української
політичної думки**

Українська національна ідея та націоналістична доктрина в різні періоди історичного розвитку була неоднорідно відображена її носіями. В цій статті наша увага буде зосереджена на аналізі двох національних доктрин, які створили М. Драгоманов і Д. Донцов. Такий вибір є не випадковим і зумовлений радше антагоністичністю поглядів даних мислителів. Звернення до М. Драгоманова необхідно тому, що він першим створив і системно виклав доктрину національної ідеї українського народу. Що ж до Д. Донцова, то відразу варто зауважити, що він належав до пізнішого покоління мислителів і мав відмінну від М. Драгоманова політичну орієнтацію чим і зумовлена його критика вчення попередника. Д. Донцов після критики запропонував свою ідеологічну концепцію, яка побудована на зовсім іншій основі. За допомогою ретроспективного аналізу ми наголосимо на ключових моментах обох концепцій, показавши при цьому їх принципову відмінність та спробуємо викласти своє розуміння кожної з них. Але, щоб краще зрозуміти історичні умови ХІХ ст. і специфіку того соціального середовища, в якому творили М. Драгоманов і Д. Донцов, ми звернемося до схеми періодизації українського національного відродження, яку запропонував український вчений з діаспори, професор Гарвардського університету Р. Шпорлюк. Він розрізняє три фази в українському національному відродженні: 1) академічну; 2) культурну; 3) політичну [10. 213]. Цю схему конкретизував і доповнив канадський дослідник Р.-П. Магочій, зосередивши свою увагу на Наддніпрянській Україні, виділивши при цьому такі складові: 1) збирання спадщини, 1780-1840 рр.; 2) організаційну, 1840-1900 рр.; 3) політичну, 1900-1917 рр. [13. 309].

Михайло Петрович Драгоманов (1841-1895) автор понад двох тисяч праць з історії, літературознавства, фольклористики та інших наукових дисциплін,

докладно досліджував конституційні, міжнародні, етичні, культурні й освітні питання [15. 458]. Головними ж політичними працями М. Драгоманова є „Переднє слово до „Громади” (1878), „Пропаший час – українці під московським царством, 1654-1876” (написана в 1878 р., опублікована в 1909 р.), „Шевченко, українофіли і соціалізм” (1879), „Историческая Польша и великорусская демократия” (1881-1882), „Вольний союз” – „Вільна спілка” (1884), „Либерализм и земство в России” (1889), „Чудацькі думки про українську національну справу” (1897), „Листи на Наддніпрянську Україну” (1893). М. Драгоманов був людиною свого часу і зазнавав впливу позитивістських ідей. Саме позитивізм як новітня на той час наукова течія і був філософською домінантою його світогляду.

Виник і сформувався у філософську течію позитивізм (як стане зрозуміло згодом – перший – Авт.) у середині XIX ст. Ініціював позитивізм О. Конт (1798-1857) у Франції, який мав технічну освіту. Його наукове прагнення зводилося до дотримання фактів і уникання метафізики. Емпіричну складову позитивізму розвивав Дж.С. Мілл (1806-1873), а всеохоплюючу еволюціоністську систему створив Г. Спенсер (1820-1903). На позитивістський ґрунт М. Драгоманов став ще у 1860-ті роки [20. 223]. Позитивістською, схожою на Дж. С. Мілла, була і його оцінка людської свободи вибору. Історія для М. Драгоманова – сукупність причин і наслідків, що їх вчений-дослідник має розкрити [18. 478]. Суспільний процес являв для нього поступальний розвиток політичних і моральних ідей, що підпорядковані внутрішнім законам прогресу [15. 458]. Водночас, відмінною від позитивістів, була його позиція щодо оцінки історичного процесу як руху до добра чи зла, вперед чи назад. Вищими цінностями, до яких і відбувається рух людства в рамках історичного процесу є загальнолюдські свободи і права. Вони виступали, за М. Драгомановим, космополітичними або інтернаціональними загальними цілями руху, який спирається на національний ґрунт.

Всі свої наукові позиції М. Драгоманов намагався звести в цілісну інтегровану систему, яка була б певною „призмою” для розгляду різних

філософсько-політичних проблем. Тому аналізуючи наукову концепцію М. Драгоманова варто пам'ятати його власне застереження, що певне твердження є лише одним із аспектів цілісної наукової системи [16. 35]. Ще однією особливістю концепції М. Драгоманова, яку ми виявили в ході свого дослідження, є поступова зміна її основних положень в ході розробки та доопрацювання, що безпосередньо ускладнює наукову критику та уніфікацію.

У випадку з М. Драгомановим надзвичайно складно визначити політичну орієнтацію тому, що в його політичному світогляді відбилася практично вся суспільно-партійна палітра другої половини ХІХ ст. Взагалі ідеї мислителя є певним синтезом ліберально-демократичних, соціалістичних і українсько-націоналістичних елементів. М. Попович розглядаючи це питання, зазначає, що М. Драгоманова характеризують як українського ліберального соціаліста [19. 104]. На нашу думку, політичний світогляд мислителя був синкретичним, і його осердям став не соціалізм, а лібералізм; рівною мірою співвідносилися соціалістичні та націоналістичні елементи [4. 178; 20. 238]. М. Драгоманов виступав також проти механічного застосування марксизму до східноєвропейських умов. До марксизму мислитель взагалі ставився скептично, вважаючи його „німецькою метафізикою”. Далі буде продемонстровано вплив кожної з перерахованих політичних ідеологій на його доктрину.

Як зазначалося вище, М. Драгоманов у своїх пошуках суспільно-політичного ідеалу на перше місце ставив свободу індивіда, тому його патріотизм ґрунтувався на загальнолюдських цінностях, що в свою чергу зумовило інтерес вченого не лише до становища „трудового народу”, а до власної поневоленої нації. На його думку, найкращими формами об'єднання громадян, де не порушується суверенітет особистості, є громада і товариство, які протистоять державі з її насильницькими принципами. „Ця ціль зветься безначальство: своя воля кожному й вільне громадянство й товариство людей і товариств” [8. 293]. Позитивом громади було також те, що в ній не може силою нав'язуватись загальна воля будь-якому члену, тому, що він має право вільно її залишити [20. 220-225]. Основне питання, яке, виходячи з даного твердження,

потребує відповіді: як досягти такої громадської побудови українського суспільства. Основною передумовою для цього М. Драгоманов називав конституційно-демократичну реформу Росії, що перетворила б її у федерацію основану на культурно-національному автономізмі й громадсько-регіональному самоуправлінні [21. 8]. Він був палким поборником думки, що справедливий лад запанує тільки тоді, коли Росія буде перебудована на засадах вільної федерації [5. 9]. Але в складі Російської імперії перебувала на той час лише частина етнічних українських земель – Наддніпрянщина. А як же бути з українцями, які проживали у складі Австро-Угорської імперії? М. Драгоманов вказував: „Швидше можливе діло для нас – стати усім в одній державі, це коли б одна з тих держав, що тепер володіють нашою землею, одірвала решту її од другої держави. Звісно, це швидше може зробити Росія з Австрією, ніж Австрія з Росією”[8. 294]. Цитата засвідчує ще одне наукове досягнення М. Драгоманова – він вивів українську політичну думку на інший, якісно вищий рівень. До нього вона відзначалася регіональним патріотизмом (за виключенням Т. Шевченка і М. Костомарова) і виступала не відкрито, а переважно завуальовано, користуючись „езоповою мовою”. М. Драгоманов же у своїй доктрині охоплював усі роз’єднані етнічні українські землі.

Стає зрозумілим, що ідея громад як соціальних одиниць не була кінцевою у суспільно-політичній концепції М. Драгоманова. Вона являла собою сполучний елемент на шляху до головної мети історичного розвитку людства – федералізму. Федералістські погляди мислителя почали формуватися з 1860-70-х років. Форма федералізму еволюціонувала разом із його доктриною. Проте незмінними залишалися мета – свобода особистості та основа федералізму – громади, спілки вільних людей, що поступово об’єднуються у спілки спілок, а на кінцевому етапі – у світову спілку, яка вирішуватиме питання глобального характеру [20. 226-227].

Дане положення є чи не найбільш дискусійним і критикованим з усієї об’ємної спадщини М. Драгоманова. До кінця незрозумілим залишається його ставлення до української незалежної держави, яке також зазнало змін. Він

поєднав національні та соціальні мотиви, що стало певним моральним імперативом для декількох поколінь українського національного руху аж до революції 1917 року [4. 163]. Держава в уявленнях М. Драгоманова була інститутом, що апріорі заперечує свободу індивіда. Саме тому на перший план в організації суспільного життя виступає ідея „безначальства”. Дану позицію можна характеризувати як анархістську. Проте з анархізмом, в його сучасному розумінні, вчений мав мало спільного. М. Драгоманов зазнав певного впливу ідей П.Ж. Прудона, які тезою можна виразити так: федерація вільних спілок вільних людей. Що ж до таких теоретиків і практиків анархізму, як М. Бакунін, І. Мост і П. Кропоткін, він ставився цілком негативно. Знаходячись на той час під впливом анархічних ідей, мислитель зробив висновок, що національна українська держава не повинна бути абсолютною ідеєю для українців. Він дійшов до такої позиції із-за переконання, що епоха державної організації міждержавних відносин закінчується [20. 222-233] Уже згодом, в одному з листів від 21 березня 1889 року до своєї дочки Лідії, М. Драгоманов, говорячи про історичну долю болгар (які нещодавно отримали незалежність – Авт.) і українців наголошував, „що для правильного розвитку народів їм треба мати державну незалежність”. В той же час, зважаючи на ряд об’єктивних – економічних, політичних, соціальних і суб’єктивних – національна самосвідомість та рівень освіченості народу, причин, він вважав, що Наддніпрянина не готова до національно-державної незалежності. Таку строкатість поглядів М. Драгоманова дослідники його творчості пояснюють, виділяючи різні хронологічні й тематичні періоди, які нерівномірно проявились в наукових студіях вченого. Найоб’ємніше окреслюються три періоди: етнографічний, соціалістично-анархічний та націоналістичний. Саме цим і можна пояснити кардинальну відмінність основних положень доктрини національної ідеї М. Драгоманова.

Аналізуючи відношення М. Драгоманова до держави як форми суспільного устрою, видається доцільним окреслити дві позиції, які ми називаємо історичною та ідеологічною. Перша виражає його оцінки реальних

перспектив української самостійницької політики. Ці перспективи М. Драгоманов вважав невтішними не лише через слабкість національного руху українців, а й через несприятливу тогочасну міжнародну ситуацію. На його переконання, справа української самостійності могла б бути позитивно вирішеною лише у разі великої європейської війни та коли б їй висловила підтримку одна з потужних держав (це він підтверджує тим, що без активної допомоги Франції не була б утворена самостійна й об'єднана італійська держава). Ще одним доказом для цих висновків М. Драгоманова може слугувати приклад поляків, які упродовж ХІХ ст. кілька разів піднімалися на збройні повстання за державне визволення, але зазнали поразки. Поляки орієнтувалися на власні сили (польський національний рух у той час перебував на вищому щаблі розвитку, ніж український). Друга позиція проявилася в тому, що М. Драгоманов ставився до міцної державності з принциповим недовір'ям. Мислитель, який у державі як такій бачив зло, не міг пропонувати власному знедоленому народові державну самостійність, ні як найближчу мету практичної політичної дії, ні як ідеал для майбутнього. На нашу думку, тут проявився психологічний чинник: по-перше, М. Драгоманов у 1870-1871 роках, коли відбувалося об'єднання німецьких земель, стажувався у Берліні та Гейдельбергу, тому мав змогу особисто пересвідчитись у зростанні німецького шовінізму [4. 123]; по-друге, у М. Драгоманова, який емігрував з Росії, поняття державності мимовільно асоціювалося з російським начальством і свавіллям. Тож він сподівався, що український народ омине державницький етап на шляху до „безначальства”.

Розгляд соціально-політичної доктрини М. Драгоманова буде неповним без висвітлення його ставлення до нації і націоналізму. Тим більше, що для російських великодержавницьки орієнтованих мислителів і лівого крила української політичної еліти, він був яскравим представником малоросійського націоналізму. Перш за все варто вказати, що нація була для М. Драгоманова формою солідарності між людьми [21. 16], а тому він ставив соціальну солідарність понад національну приналежність [4. 361]. Націоналізм як ідею і

політичний рух він оцінював виважено та безприхильно. М. Драгоманов поділяє його на два види: націоналізм пануючих народів і націоналізм пригноблених, що борються за свободу. Після тривалого студіювання людської історії, особливостей соціального та національного розвитку європейських народів він зробив висновок, що вирішення соціального питання повинно передувати вирішенню національного [20. 231-232]. Як підтвердить згодом практика Української національної революції, це твердження виявиться помилковим, на що неодмінно вкаже Д. Донцов.

Погляди М. Драгоманова, за їх безкомпромісність і рішучість, часто кваліфікували як радикальні. Але він рішуче відкидав сепаратизм і революційні форми боротьби. Насильницькі ідеї є обмеженням свободи вже на її ембріональному етапі, з них у майбутньому може вирости форма державної організації, яка знівелює громадські прагнення. „Повстання можуть починати будити громадянський розум, можуть рушити старі порядки, котрі вже підкопані з усіх боків іншими способами, а зробити нові порядки, та ще й громадські й господарські саме повстання не може” [11. 358].

М. Драгоманов хронологічно належав до культурницької або організаційної фази українського національного відродження. Але маємо всі підстави стверджувати, що він переріс її й наблизився до політичної фази. Свідченням цьому є той факт, що його діяльність у Женеві, Відні та Софії у 1880-1890-х роках поряд з культурно-просвітницькою мала і політичний характер [17. 23]. Саме на цьому ґрунті відбувся розрив М. Драгоманова і Київської „Старої громади” в 1886-1887 роках, після різкого листування із взаємними звинуваченнями з В. Антоновичем, який тоді очолював „Громаду”. Він стверджував: „наслідком етнографічних особливостей своєї вдачі народ український не мав здібності утворити незалежну державу” [22. 351]. Така позиція була категорично неприйнятна для М. Драгоманова. Він акцентував увагу на тому, що культурною діяльністю потрібно закласти основи для майбутньої політизації українського національного руху.

Таким чином, доктрина української ідеї М. Драгоманова знаходить себе у пріоритетності прав і свобод особи над правами націй, у програмі культурно-національної автономії України, його лібералізму та, говорячи сучасною мовою, соціал-демократизмі.

Антиподом М. Драгоманова в баченні місця й ролі української ідеї виступав Дмитро Іванович Донцов (1883-1973). Основними його працями є: „Модерне москвофільство” (1913), „Сучасне політичне положення націй і наше завдання” (1913), „Історія розвитку української державної ідеї” (1917), „Українська державна думка і Європа” (1919), „Рік 1918, Київ”, „Підстави нашої політики” (1921), „Націоналізм” (1926), „Політика принципальна і опортуністична” (1928), „Наша доба і література” (1936), „Де шукати наших традицій” (1938), „Дух нашої давнини ” (1957), „Хрестом і мечом” (1967). Початок наукової діяльності Д. Донцова припав на завершення політичної фази українського національного відродження. В цей час відбувся поділ українського національного руху на окремі конкуруючі між собою течії, ідеологічна боротьба між якими призвела до політизації поняття „націоналізм” [9. 303]. Вся складність і суперечливість суспільно-політичних процесів позначилася на формуванні наукового світогляду Д. Донцова, який пройшов творчу еволюцію від сприйняття соціалістичних і марксистських ідей до їх заперечення [2. 452]. Підтвердженням для цих слів слугує той факт, як майбутній автор „Націоналізму” під псевдонімом „Дм. Закопанець” у 1911 році зазначав, що буржуазний націоналізм на Україні починає „прищіплювати робітничим масам отруту свої ідей і що боротьба з ним в інтересах українського робітництва” [9. 309]. Формально пов’язаним з українським соціалістичним рухом Д. Донцов залишався до 1914 року, безпосередньо залишаючись членом УСДП [3. 95-96]. Своє ідеологічне розходження із соціалізмом він проголосив у статті „Енгельс, Маркс і Лассаль про „неісторичні нації”, яка вийшла у „Літературно-науковому віснику” за 1914 рік [1. 39].

Приналежність Д. Донцова до соціалістичного руху не є свідченням його пристосуванства чи ідеологічної безпринципності, якщо зважати на особливості

ситуації політичного середовища в Україні на початку ХХ ст. Соціалізм тоді був абсолютно домінуючою ідеологією в україно-російській політичній атмосфері. Відтак, кожній активній особистості можна було реалізувати себе лише в рамках революційного соціалізму [1. 32]. Також, необхідно відзначити, що Д. Донцов не поділяв програмних положень всеросійських політичних партій, а мав власне чітке уявлення про українські особливості соціалізму і вирішення соціального питання.

У доктрині української ідеї Д. Донцова простежується потужний вплив новітніх на той час європейських філософських теорій, які були принципово відмінними від прийнятих М. Драгомановим. Його беззаперечними світоглядно-філософськими пріоритетами стали ірраціоналізм і волюнтаризм, які актуалізувались з середини ХІХ ст. У своїх головних програмних працях Д. Донцов часто й охоче покликається на ідеї А. Шопенгауера (1788-1860), Ф. Ніцше (1844-1900), О. Шпенглера (1880-1936), А. Бергсона (1859-1941) та багатьох інших.

Д. Донцов звинувачував М. Драгоманова в тому, що культивовані ним соціалістичні та федералістські ідеї, які панували в українському інтелектуальному середовищі, призвели до поразки Української національної революції 1917-1921 років. Спопуляризованим М. Драгомановим напрямом пішли навіть галицькі молоді українці – політики та публіцисти, які гуртувалися довкола львівського журналу „Молода Україна” (1900-1902), що вже чітко перебували на позиціях самостійності [5. 7]. Тому для Д. Донцова була важливою не стільки критика самих ідей опонента, а їх ідейного впливу. Прикметною особливістю цієї критики є її конструктивний характер. „Драгоманівській генерації” він закидав наявність трьох головних програмових засад, які для українського національного руху мали вбивчий ефект: федералізм, пацифізм й інтернаціональний соціалізм. Д. Донцов називає позицію М. Драгоманова „провансальством” (меншовартістю). Найголовнішою рисою нашого провансольства в тактиці, зазначав він, була його засаднича ворожість до традицій і до експансій [7. 295]. Доводиться погодитися, тут

Д. Донцов знайшов слабке місце концепції М. Драгоманова. Йдеться про те, що М. Драгоманов стверджував, ніби державність і свобода – суперечні поняття. Але критика намагалася приписати М. Драгоманову елементи, яких ми в нього не знаходимо. По-перше, антисамостійництво М. Драгоманова не виходило з русофільства, як стверджував Д. Донцов та його епігони. По-друге, М. Драгоманов послідовно боровся за незалежність українського руху, всіляко намагався відвернути українську інтелігенцію від централізованих „всеросійських” революційних організацій. По-третє, М. Драгоманов заперечував лише ідею самостійності держави як мету української політики, але при цьому розглядав Україну окремою слов'янською нацією та не відмовляв українському народові в природних здібностях до незалежного політичного життя.

Д. Донцова вважають „батьком” українського радикального націоналізму. Він вживав стосовно власного націоналізму термін „чинний”, тобто „активний”, „діючий”. Проте з часом відбулося підміна понять, розглянути яку нам не дозволяє обсяг цієї статті, і замість „чинного” утвердився термін „інтегральний” або „всюди проникаючий”. Як не складно переконатися, етимологічна різниця чітко простежується. Його поява була цілком природним виявом глобальної тенденції до радикалізації національних рухів від першої світової війни. Втім, будь-який націоналістичний рух, який розвивається в умовах нерозвиненого громадянського суспільства (або майже повній відсутності такого), матиме радикальний характер. І. Лисяк-Рудницький виявив у постулатах „чинного” націоналізму Д. Донцов також типові для російської інтелігенції нахили до екстремізму, ідеологічного доктринерства, спрощених форм і радикальних розв'язків [12. 110].

Д. Донцов формує шість вимог „чинного” націоналізму, що, на його думку, мають виступати східцями, по яких можна досягнути порозуміння і реалізації національної ідеї: 1) воля нації до життя, до влади, до експансії; 2) налаштованість на боротьбу й на кінцевий результат; 3) романтизм, догматизм, ілюзіонізм; 4) фанатизм і „аморальність”; 5) організуюча сила,

синтез націоналізму з інтернаціоналізмом; б) творче насильство й ініціативна меншість [7. 345-385]. На пацифізм він відповідає своєю ідеєю боротьби, експансії насильства; на скептицизм, брак віри, безхарактерність – фанатичною вірою в „свою правду”, догматизмом; на партикуляризм, анархізм і лібералізм – інтересом нації понад усе, ієрархієзацією цінностей у політичному і соціальному житті. Всі якості найбільш повно втілені в „сильній людині”, образ якої Д. Донцов запозичив у Ф. Ніцше: „Воістину об`являвся вищий тип істоти, яка височіла поміж загалу, немов надлюдина” [14. 333]. „Сильна людина” завжди жадібна до влади, вона неспокійна й агресивна, керується неконтрольованими емоціями.

Під терміном „національна ідея” Д. Донцов розумів „передавані з покоління в покоління погляди на світове завдання націй та її роль поміж іншими народами, погляди, котрі є загальним доробком націй, котрими вона живе і з утратою котрих гине. Бо воля нації до життя як пожадання неясно відчутного іншого ладу речей (Фіхте) є підставою всякого, опертого на ній; свідомого стремління всякої ідеї” [7. 351].

„Чинний націоналізм” Д. Донцова був, передусім, набором емоційних закликів і не являв собою системи. Не відпрацьованими у нього залишилися концепції „ініціативної меншості” та „творчого насильства”, неясно висвітлена сутність української ідеї. Для нього вона уявлялась як „суверенність”, „імперіалізм” у політиці, відокремлення від держави церков – у релігії, вільна ініціатива та її зростання – в економічному житті. Д. Донцов не переймався питанням, чи буде сприйнята широким загалом його ідеологія „чинного націоналізму”. Тут теж знаходимо вплив Ф. Ніцше. Проте ірраціоналістичні елементи доктрини Д. Донцов виявились каталізатором реальних подій. Він добре відчував всю повноту епохи її нерв [6. 14].

Заслуга політичної думки Д. Донцов полягала в тому, що він вбачав головну причину перетворення української нації на „провінцію Європи” не у зовнішніх ворогах, а у самих українцях, вірніше у тому світогляді, що його виробили попередні провідники українського національного відродження

[17. 252]. Незмінним для нього залишався примат національного питання над соціальним, не підмінюючи під цим поняттям загальнолюдські цінності. Правильність такого вибору підтверджує весь розвиток подій у світовому масштабі протягом ХХ ст. Більше того, дуже часто траплялося так, що реалізація соціальних прагнень не призводила до розв'язання національних програм.

Метою Д. Донцова було описати, якими повинні бути українці, щоб досягнути незалежності. „Чинний націоналізм” Д. Донцова був покликаний виховати новий тип українця: „сильної людини” з незламним характером, фанатично відданої ідеалам руху та, готовності пожертвувати задля цього собою та іншими. Разом з тим подібний „світогляд” прищеплював специфічний спосіб мислення, що характеризувався нетолерантністю, антидемократизмом, тоталітаризмом і політичним нігілізмом. Найслабшими (в розумінні наукового обґрунтування) й найбільш шкідливими були донцовські концепції шовіністичного „ієрархізованого успільства”, „правлячої касті”, тоталітаризму і монопартійної диктатури.

Представлені в цій статті версії української національної доктрини М. Драгоманова та Д. Донцов створювалися в різних історичних, політичних та ідеологічних умовах, тому й виходять з концептуально відмінних між собою положень. Ця обставина позначилася також і на їх часті протилежній ідеологічній спрямованості. Спільними для обох авторів залишалася турбота про майбутнє власного народу, їх теоретичні розробки були спрямовані на пошук належного майбутнього для нього. Виходячи із зазначених особливостей, при розгляді доктрин цих мислителів необхідно не вдаватись до нігілістичної критики з новітніх позицій, а притримуватись наукової конкретики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Баган О. Поміж містикою і політикою (Дмитро Донцов на тлі української політичної історії I-ї половини ХХ ст.). В кн.: Донцов Д. Твори. Том 1. Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів: Кальварія, 2001. – С. 23 – 63.

2. Верба І.В. Донцов Дмитро Іванович // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003 – Т. 2: Г – Д. – 2004. – С. 452.
3. Грицак Я.Й. Нарис історії України : формування модерної української нації в ХІХ-ХХ ст. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
4. Грицак Я. Пророк у своїй Вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). К.: Критика, 2006. – 631 с.
5. Гунчак Т.Г. Україна ХХ століття. – К.: Дніпро, 2005. – 384 с.: фотоіл.
6. Дашкевич Я. Дмитро Донцов і боротьба довкола його спадщини. В кн.: Донцов Д. Твори. Том 1. Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів: Кальварія, 2001. – С. 7 – 19.
7. Донцов Д. Твори. Том 1. Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів: Кальварія, 2001. – 488 с.
8. Драгоманов М.П. Вибране („... мій задум зложити почерк історії цивілізації на Україні”) – К.: Либідь, 1991. – 688 с.
9. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
10. Колесник І.І. Українська історіографія (ХУІІ – початок ХХ століття). – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
11. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе . В 2 т. – Т 1. – К.: Основи. 1994. – 554 с.
12. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе . В 2 т. – Т 2. – К.: Основи. 1994. – 573 с.
13. Магочій П.-Р. Історія України. – К.: Критика, 2007. – 640 с.
14. Ніцше Ф. Так казав Заратустра; Жадання влади – К.: Основи, Дніпро, 1993. – 415 с.
15. Пінчук Ю.А. Драгоманов Михайло Петрович // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003 – Т. 2: Г – Д. – 2004. – С. 458 – 459.
16. Політична історія України ХХ століття: У 6 т. Том 1: На зломі століть (Кінець ХІХ ст.–1917р.) — К.: Генеза, 2002. – 424 с.

17. Політична історія України ХХ століття: У 6 т. Том 5: Українці за межами УРСР (1918-1940). – К.: Генеза, 2003. – 720 с.

18. Попович М. В. Нарис історії культури України. – 2-е вид., випр. – К.: АртЕк, 2001. – 728 с.

19. Попович М. Червоне століття. – К.: АртЕк, 2007. – 888 с.

20. Салтовський О.І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя). – К.: ПАРАПАН, 2002. – 396 с.

21. Сохань П. Б.Д. Грінченко – М.П. Драгоманов: діалоги про українську національну справу // Б. Грінченко – М. Драгоманов: діалоги про українську національну справу. К., 1994. – С. 5 – 17.

22. Субтельний О. Україна: Історія. – 3-тє вид., перероб. і допов. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.

Ковальчук И.В. М. Драгоманов и Д. Донцов – антиподы украинской политической мысли.

Анализируются и сравниваются концепции украинской национальной доктрины М. Драгоманова и Д. Донцова. Автор показывают исторические и социально-политические причины различий между этими доктринами.

Kovalchuk I.V. M. Dragomanov and D. Dontsov – two enemies of the Ukrainian political idea.

The article analyses and compares M. Dragomanov and D. Dontsov's conceptions of the Ukrainian national idea. The author demonstrate the historical and social-political causes of differences between these conceptions.

Key words: nationalism, M. Dragomanov, D. Dontsov, Ukrainian national idea, conception.

В статті аналізуються і порівнюються концепції української національної доктрини М. Драгоманова та Д. Донцова. Автор демонструє історичні та соціально-політичні причини відмінностей між цими доктринами.